

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПЕРЕЯСЛАВШНИНИ В ІСТОРІЇ ТА СЬОГОДЕННІ

Розглянуто місця пам'яті одного з найдавніших мікрорегіонів України – Переяславицини – формування яких пов'язане з давньоруським та пізньосередньовічним періодами його історії.

Ключові слова: *Переяслав-Хмельницький, Переяславицина, Переяславська рада, місця пам'яті, увічнення пам'яті, пам'ятник, меморіал.*

Серед численних історичних міст та містечок нашої держави особливе місце займає Переяслав-Хмельницький (до 1943 р. – Переяслав). Це місто завжди перебувало в епіцентрі подій історії України. Для багатьох сучасників його назва набула особливого змісту, стала називною. Дослідники, які займаються давньоруською історією, знають Переяслав як один із найдавніших центрів Русі, визначне місто, престол якого займали (часто виборюючи у запеклій боротьбі) найвидатніші руські князі. Окрім того, це був центр єпархії, осередок видатних єпископів (митрополитів), тут велося власне літописання, будувалися визначні пам'ятки культової монументальної архітектури.

Історики пізнього середньовіччя та раннього Нового часу інколи ділять історію тогочасної України на періоди до і після «Переяслава», маючи на увазі під цим поняттям Переяславську раду 1654 р., яка стала своєрідним вододілом в історичному поступі українського народу. Однак, Переяславська рада – це лише один із епізодів багатющої історії міста цієї доби. Як зазначає авторитетний дослідник генеалогії українського козацтва В. Кривошея, «Переяслав – одне з найстаровинніших козацьких міст, вивчення історії якого завдяки наявності добре збережених архівних матеріалів може мати кілька окремих монографічних досліджень» [6, с. 326].

Шевченкознавці, зі свого боку, сприймають Переяслав як місце створення славнозвісного «Заповіту», – твору, який, очевидно, міг з'явитися лише у такому місті, як Переяслав. Для Шевченка Переяслав належав до грона знакових топонімів – історичних місць, де відбулися доленосні для України події. У листах із заслання до переяславського лікаря А. Козачковського та у повісті «Близнаць» Тарас Григорович із задоволенням згадував місто і його чудові околиці: «И много, много разных событий воскресает в памяти моей, воображая себе эту волшебную панораму» [12, с. 576].

З Переяславициною пов'язана доля цілої плеяди видатних постатей вітчизняної та світової історії, які зробили внесок у розвиток людської цивілізації. Це – давньоруські князі Всеволод Ярославич, Володимир Мономах, Юрій Долгорукий; єпископи Єфрем та Сильвестр; гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа; всесвітньо відомі Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Шолом Алейхем; архітектор Володимир Заболотний та скульптор Луїза

Невельсон; патріарх музейної справи Михайло Сікорський і багато інших непересічних особистостей.

На мапі Переяславщини можна знайти безліч місць, пов'язаних із діяльністю цих людей, а також різноманітними історичними подіями, що відбувалися тут протягом останнього тисячоліття. Багато з них можна віднести до так званих «місць пам'яті» чи «пам'ятних місць», оскільки вони справляли і продовжують справляти значний вплив на свідомість українців, а згідно із концепцією французького вченого П. Нора певний об'єкт стає місцем пам'яті тоді, коли він є знаковим у колективній пам'яті, уникає забуття та викликає емоції у певної спільноти [9]. У цій розвідці ми зупинимося лише на трьох із місць пам'яті міста Переяслава-Хмельницького, які є знаковими не лише для мешканців цього регіону, але й мають загальнонаціональне значення.

Безперечно, найяскравішим періодом у понад тисячолітній історії Переяслава був найдавніший період його існування, тобто час із кінця X ст. (заснування міста) й до 1239 р. (розгром міста монголо-татарами). У подальшому Переяслав зазнавав як злетів, так і падінь, але вже не зміг набути такого значення, як у давньоруський період. Особливого розквіту Переяслав (Переяславль Руський) досяг у часи двадцятилітнього князювання у ньому Володимира Всеволодовича Мономаха. Саме Володимир Мономах поглибив започаткований його батьком сакральний статус Переяслава Руського, остаточно утвердивши нову руську парадигму: переяславський князь = майбутній великий київський князь. Це стало основною причиною запеклої боротьби за Переяславське князівство серед його дітей та онуків. І хоча його син Юрій Володимирович доклав багато зусиль для ліквідації сакрального статусу Переяслава, саме на Переяславщині постав найдавніший храм, зведений «на крові» одного з двох перших (за часом канонізації) руських святих – на місці загибелі князя Бориса Володимировича [5].

Кульб святих братів-страстотерпців Бориса та Гліба, що почав формуватися на Переяславщині у 20-х рр. XI ст., мав спиратися на певні реліквії, виражені у матеріальних та меморіальних пам'ятках. Тобто, окрім власне нетлінних мощей самих Бориса та Гліба, які зберігались у Вишгороді у присвяченому їм храмі, мали бути зведені церкви (спочатку невеликі й, звісно, дерев'яні) також на місцях їх трагічної загибелі. У випадку князя Бориса це була невеличка дерев'яна церква (божниця), яка за назвою поля (Летське, тобто Альтське, від Льто – болото, з якого починалася р. Альта або Лытиця, Лытиця – Авт.) називалася Летська божниця. Хоча у 1117 р. Володимир Мономах заклав на цьому місці красивий кам'яний храм, поблизу якого помер у 1125 р., доживаючи віку в Летському монастирі (на території центральної частини сучасного м. Борисполя – Авт.), все ж сила традиції була настільки значною, що вживана понад 100 років назва «Летська божниця» зустрічається кілька разів, навіть у літописах XII ст. [3, с. 476].

У давньоруський час місце вбивства князя Бориса (літописне Льто) стало місцем паломництва, яке мав відвідати кожен правовірний християнин.

Руські князі перед виступом у далекий і небезпечний похід чи напередодні важливої битви намагалися обов'язково відвідати Лято, щоб отримати духовну підтримку від перших руських святих.

У зв'язку із повним розгромом та поступовим запустінням Переяславщини у післямонгольську добу, культовий характер цього місця значно занепав. Припинилися щорічні паломництва на день святого Бориса, а руїни збудованого Володимиром Мономахом храму, простоявши до початку XVII ст. у напівзруйнованому вигляді, врешті були розібрані. Уже в 60-х рр. XVII ст. переяславське духовенство розпочало процес сакралізації зовсім іншого місця, пов'язавши загибель князя Бориса з берегом р. Альти на території с. Борисівка (Кондоїдовка), неподалік від власне самого Переяслава. Спочатку там було встановлено кам'яного хреста, потім над ним зведено дерев'яну каплицю, а вже у 1837 р. споруджено кам'яну Борисоглібську церкву. Як результат, на сьогоднішній день побутують дві точки зору на локалізацію місця загибелі князя Бориса. Одна з них, наукова, пов'язує його з храмом Володимира Мономаха, залишки якого виявлені та досліджені археологами на території м. Бориспіль, а інша, що спирається на церковну традицію, локалізує його у с. Борисівка (нині у межах міста Переяслава-Хмельницького). Відстань між цими двома об'єктами – близько 50 км.

Що стосується храму, який був зведений у Борисівці в 30-х рр. XIX ст. на кошти прихожан, то його історія є відображенням всіх тих історичних процесів, які відбувалися на теренах Переяславщини. Через століття Борисоглібський храм, як і багато інших, був закритий радянськими «безвірниками» та прилаштований під зерносовище. У часи нацистської окупації богослужіння відновили, але з поверненням радянської влади його знову було перетворено на склад. Місцева влада, навіть, приймала рішення про знесення храму у зв'язку з його «аварійним станом». У 1985 р. приміщення церкви передали тодішньому Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику, що, по суті, врятувало храм від остаточного руйнування. Із здобуттям незалежності України храм, нарешті, був повернутий місцевій релігійній громаді. На сьогоднішній день жителі мікрорайону мають змогу вшановувати пам'ять про князя Бориса у відновленому храмі. Кожного року 6 серпня – у день пам'яті святих благовірних князів-страстотерпців Бориса і Гліба – відбувається хресна хода православних віруючих до храму, де після проведення Божественної літургії, за давнім звичаєм, здійснюється обряд освячення вод ріки Альта [8, с. 107].

Таким чином, завдяки традиції, що йде ще з другої половини XVII ст., місце «убиния» князя Бориса є, фактично, найдавнішим місцем пам'яті на території Переяславщини. За типологією, розробленою Аляйдою Ассман, його можна віднести до священних місць, оскільки у його функціонуванні вирішальну роль відіграють саме релігійні почуття, це своєрідна «зона контакту між Богом і людиною» [1, с. 322–324]. Разом з тим, неоднозначна ситуація, яка склалася з місцем загибелі князя Бориса, підтверджує тезу про

те, що «...місця здатні виконувати функцію увічнення пам'яті лише за умов, якщо люди про це піклуються» [7, с. 109]. Ліквідація населеного пункту, відсутність жителів у даній місцевості протягом довгого відрізка часу призвели до занепаду культури й втрати функції увічнення пам'яті. З часом місце пам'яті перемістилося в інше місце, яке хоча й розташоване неподалік, однак не має відношення до справжнього місця загибелі князя Бориса.

З Переяславом і Борисівкою пов'язане ще одне визначне місце пам'яті. Йдеться про так зване Борисівське поле, на якому у травні 1630 р. відбулася вирішальна битва між повстанцями на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом) та польськими військами коронного гетьмана С. Конєцпольського. Це були часи, коли Переяславщина стала осередком національно-визвольної боротьби українського народу, очолюваної козацтвом, проти польсько-шляхетського гніту. Під Переяславом козаки та селяни отримали визначну перемогу над вишколеним польським військом. Ці історичні події були оспівані геніальним Т. Шевченком у поемі «Тарасова ніч» (1838 р.), зокрема, поет блискуче змалював героїчний епізод знищення повстанцями так званої «Золотої роти» – елітного підрозділу, що складався зі 150-ти шляхтичів із найзнатніших польських родів та виконував функцію особистої охорони коронного гетьмана. У часи, коли Україна перебувала в тенетах тоталітарного режиму СРСР, місцеві партійно-радянські функціонери не спромоглися хоч якимось чином увіковічнити цю яскраву сторінку боротьби українського народу. Чи не єдиним нагадуванням про переможну битву під Переяславом була невелика діорама художника О. Казанського, що експонувалася в історичному музеї міста.

Однак пам'ять про ті славі часи продовжувала жити в серцях нащадків мужніх козаків. Із здобуттям незалежності в Україні як серед науковців, так і серед широкого загалу, значно посилюється інтерес до проблем локалізації і відродження пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. Не стояла осторонь цих процесів і Переяславщина. У 1995 р. стараннями невідомого ентузіаста, директора історико-культурного заповідника Михайла Сікорського на ймовірному місці славетної звитяги козацтва був насипаний невеликий курган, а згодом встановлений пам'ятник Т. Федоровичу, роботи скульптора І. Зарічного. Варто зазначити, що нинішній рівень історичних досліджень не дає змоги однозначно визначити місце, де відбувалася героїчна баталія 1630 р., оскільки обабіч Борисівки знаходяться відразу два поля, які можуть претендувати на цю роль. На обох із них, за спостереженнями місцевих краєзнавців, у різний час були виявлені окремі знахідки (уламки холодної зброї, ядер, дрібні побутові речі, людські кістяки зі слідами насильницької смерті), які можуть свідчити про бойові дії на їх теренах у козацьку добу. Тим не менше, місце для встановлення пам'ятника Т. Федоровичу було обрано досить вдало, позаяк воно знаходиться посередині між цими двома полями, на роздоріжжі шляхів, які ведуть до Борисівки.

Отож, вирішення проблеми локалізації місця означеної битви ще вимагає значних зусиль фахівців-істориків, насамперед археологів, проте вже сьогодні

із впевненістю можна констатувати, що Борисівське поле як таке стало одним із потужних місць пам'яті краю. Відразу після встановлення пам'ятника за ініціативи активістів міськрайонної організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» та міської організації Народного Руху України була започаткована традиція кожного року проводити біля нього культурно-просвітницький захід під назвою «Гарасова ніч». Незабаром до акції долучився місцевий осередок Національної спілки краєзнавців України, духовенство та віряни УПЦ КП, різноманітні громадські культурно-просвітницькі організації та самодіяльні колективи, а також всі небайдужі до власної історії громадяни. Відтоді з року в рік кількість тих, хто приходить сюди вшанувати ратний подвиг своїх пращурів, примножується, особливо багато серед учасників заходу молоді. «Феномен» Борисівського поля засвідчує, що жителі Переяславщини, навіть в умовах відсутності державної підтримки, створюють місця пам'яті, опікуються ними та активно залучають їх до формування історичної пам'яті підростаючого покоління.

Найбільш контроверсійним місцем пам'яті міста Переяслава-Хмельницького як у сприйнятті місцевих жителів, так і тих, хто відвідує місто, залишається площа, на якій у січні 1654 р. відбулася Переяславська рада – подія, що майже 360 років здійснює неабиякий вплив на свідомість українців.

Формування цього місця пам'яті розпочалося у ХІХ ст. і було тісно пов'язане з творенням так званого «Переяславського міфу». Звівши на той час Україну до статусу однієї з провінцій, російський царизм всілякими засобами намагався стерти з пам'яті українського народу спогади про існування його власної держави. Саме тому придворні історики не втомлювалися вихваляти ті блага, які принесло «малоросам» входження до складу Російської імперії. Оскільки у великодержавницькій концепції «добровільного» переходу України під владу московських царів відправною точкою слугувала Переяславська рада, то в цей час спостерігаються спроби надати особливого, у певному розумінні «сакрального» значення місцю, де ця рада проходила. Показово – коли на рубежі ХІХ–ХХ ст. на місці, де колись стояв дерев'яний Успенський собор, у якому присягали Б. Хмельницький і старшина, було збудовано великий кам'яний храм Успіння, то він позиціонувався як «храм-пам'ятник історического события присоединения Малороссии к России» [11].

Наступний сплеск уваги до місця, де проходила рада, відбувся у середині 50-х рр. ХХ ст., коли естафету продукування міфів про Переяславську раду перехопили партійно-радянські ідеологи. Взнявши на озброєння нову-стару концепцію «возз'єднання» та проголосивши Переяславську раду символом «непорущної дружби двох братніх народів», влада заходилася увіковічнювати цю «вікопому» подію. У руслі підготовки до помпезного святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією» в УРСР розпочалося масове насадження відповідних топонімів та зведення пам'ятників і меморіалів, що передусім торкнулося міста Переяслава-Хмельницького. Так, майдан, де колись проходила рада, отримав назву площі Возз'єднання, а 24 травня 1954 р.

на ній був урочисто відкритий обеліск «Пам'ятний знак на честь 300-річчя Переяславської Ради» (архітектор І. Кавалерідзе). Проте основний наголос при увіковіченні зазначеної події було вирішено зробити не на цій площі, а на центральній, яка з'явилася внаслідок спеціально проведеної до святкування реконструкції історичної частини міста [10, с. 111–112]. Саме там був закладений грандіозний монумент в ознаменування «300-річчя возз'єднання України з Росією» (архітектор В. Гнездилов, скульптори В. Вінайкін, В. Гречаник, П. Кальницький, В. Клоков). Дослідник історії українського національного руху С. Єкельчик звертає увагу на той факт, що спочатку керівництво республіки планувало зводити у місті величний пам'ятник Б. Хмельницькому, однак побоюючись, що прославлення одного лише гетьмана можуть сприйняти у Москві як ігнорування «старшого брата», переорієнтувалося на монумент «Возз'єднанню» [2, с. 213]. Відкритий у жовтні 1961 р., цей монумент став своєрідною візитівкою міста, але одночасно породив помилкове уявлення, що рада відбулася саме на цій площі, розташованій за кількасот метрів від справжнього місця події.

Відзначаючи 325-річний ювілей «знаменної події», влада продовжувала робити ставку на меморіали. Цього разу на площі, де відбулася Переяславська рада, було закладено ще один, значно монументальніший за попередній, пам'ятний знак «Навіки разом» (архітектор М. Фещенко, скульптори Б. Климушко, Є. Горбань, Ю. Гирич). На цій же площі було вирішено втілити ще один амбітний проект – побудувати сучасне приміщення історичного музею. Якщо пам'ятний знак був відкритий через три роки, то завершення будівництва розрекламованого музею «Дружби народів» мешканці міста чекають вже понад три десятиліття.

Не минули площу, яка нині носить назву Переяславської ради, і прояви «війн пам'яті», які, зазвичай, актуалізуються у переломні моменти історії народу. Так, 15 липня 1919 р. площа стала свідком того, як повстанський отаман Зелений (Данило Ількович Терпило) за участю своїх козаків та місцевих мешканців проголосив скасування рішень Переяславської ради 1654 р. [4, с. 12]. Відбувалося це у той час, коли, доведені до відчаю хлібними реквізіціями, українські селяни піднялися на боротьбу проти більшовицького режиму. Свідомість українців, що довгий час була затиснута лещатами комуністичної ідеології, потребувала звільнення від стереотипів на кшталт «сім'ї братніх народів». Саме тому 21 червня 1992 р. представники Українського козацтва з усієї України та патріотично налаштовані жителі міста зібралися на площі Переяславської ради, щоб провести процедуру зречення від присяги вірності московському цареві, даної козацтвом у 1654 р. Проводив його лідер Народного Руху України і Гетьман українського козацтва В'ячеслав Чорновіл. Символічна акція відображала готовність українського народу розбудувати свою незалежну державу. Згодом, незважаючи на певну протидію міських властей, на площі було встановлено невеликий пам'ятний знак про цю подію. Непримітний на фоні меморіалів радянської доби для переважної більшості

перезаславчан, він є символом утвердження незалежності України. Додамо, що незабаром на площі відбулася ще одна акція: громадська організація «Українське Реєстрове Козацтво» провела процедуру поновлення присяги московському цареві. Щоправда, ці потуги реанімувати минуле не увінчалися успіхом, акція не отримала значного суспільного резонансу, як на те сподівалися її організатори. А от чи залишиться це місце пам'яті і надалі «полем битви за пам'ять», і чи продовжать ворожі українському народу політичні сили використовувати черговий «ювілей» для паплюження історії та спроб затягнути Україну до якоїсь новомодерної імперії, залежить від того, наскільки швидко будуть остаточно розвінчані міфологеми про Переяславську раду, які століттями нав'язувалися українцям.

Таким чином, розглянуті у цій розвідці місця пам'яті Переяслава-Хмельницького, згідно з класифікацією, запропонованою О. Любовець [7, с. 109], можна віднести до різнорівневих, оскільки вони мають як регіональне, так і загальнонаціональне значення. Наявність в українському соціумі різних моделей історичної пам'яті зумовлює значну амбівалентність у ставленні жителів міста до означених місць пам'яті, проте процес подолання розбіжностей у поглядах на знакові історичні події минулого серед переяславців проходить досить інтенсивно. Переяславщина має надзвичайно потужний потенціал місць пам'яті, який, без сумніву, буде корисним для реалізації державної політики пам'яті.

Список використаних джерел:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Часопис «Критика», 2008. – 304 с.
3. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Наука, 1962. – Т. 2. – 939 с.
4. Коваль Р. М. Отаман Зелений: Історичний нарис / Р. М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 464 с.
5. Колибенко О. Культ святого Бориса та історична Переяславщина / О. Колибенко // Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему: «Українознавство як феномен історичного розвитку та державотворення України», присвяченої 420-річчю від першої згадки про Бориспіль як містечко / Упор.: В. Дмитрієв, В. Литвин, Л. Мозгова, Л. Пасенко, Т. Черноиван. – Бориспіль: ПП «Люксар», 2010. – С. 7–26.
6. Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 418 с.
7. Любовець О. М. Місця пам'яті: інструменталізація поняття / О. Любовець // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 107–112.
8. Набок Л. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. – К.: Видавничий дім «Від А до Я», 2007. – 176 с.

9. Нора П. Проблематика мест памяти / Пьер Нора // Франция – память. – СПб.: Изд-во С-Петербург. ун-та, 1999. – С. 17–50.

10. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки / АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. О. М. Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 121 с.

11. Терлецкий Н. А. Успенская церковь в г. Переяславе, храм-памятник исторического события – присоединения Малороссии к России. – Переяслав, 1896. – 38 с.

12. Шевченко Т. Г. Сон / Тарас Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. – С. 39–43, 575–577.

Иваненко А. А., Кольбенко А. В. Места памяти Переяславщины в истории и современности

В статье рассмотрены места памяти одного из древнейших микрорегионов Украины – Переяславщины – формирование которых связано с древнерусским и позднесредневековым периодами его истории.

Ключевые слова: *Переяслав-Хмельницкий, Переяславщина, «Переяславская рада», места памяти, увековечение памяти, памятник, мемориал.*

Ivanenko A. O., Kolybenko O. V. Places of memory of Pereyaslav region in the history and modernity

The article describes places of memory one of the ancient micro-regions of Ukraine, Pereyaslav, which is connected with the old Russian and late medieval periods of its history.

Keywords: *Pereyaslav-Khmelnytsky, Pereyaslav region, «Pereyaslavs'ka Rada», memory places, the perpetuation of the memory, monument, memorial.*